

Л. Ключко

ПОХОВАННЯ ШАМАНОК НА ПОСУЛЛІ

Статтю присвячено вивченню матеріалів з поховання двох жінок у могильнику на Посуллі. Захоронення було здійснено в склепі. Над ним відбувалися обряди, пов'язані із запаленням вогнища. Знайдені в склепі артефакти: декоративні елементи вбрання з символікою культів життєдайних богів, деталі спорядження коня, конусоподібне навершя з дзвониками — свідчать про особливий статус небіжчиць. Можливо, вони були жрицями, а у виконанні обрядів застосовували шаманські атрибути.

Ключові слова: Посульські кургани, парні поховання, символи плодючості, шаманські атрибути.

Вивчення поховальних звичаїв, обрядів, притаманних різним етнолокальним і соціальним групам населення Скіфії, відкриває цікавий бік життя спільноти. Про це йшлося вже не в одній статті. Зокрема, аналіз т. зв. парних поховань дозволяє визначити особливості вікового, соціального статусу небіжчиків, родинних традицій (Ключко 2023).

За підрахунками скіфологів із загальної маси поховань, здійснених в курганах, до парних належать 7 %. Серед них виділяємо такі: поховання (чоловіка або жінки) із супровідними особами; захоронення одночасно чоловіка і жінки або двох жінок рівнозначних за статусом; поховання небіжчиків в одній могилі, але в різний час (Ключко 2023, с. 254—256).

Парні поховання археологи дослідили в усіх регіонах Скіфії. Іноді складно визначити, чи одночасно ховали небіжчиків в одній могилі. На землях Дніпровського Лівобережжя обряд захоронення здійснювали у дерев'яних склепах, над якими споруджували кургани (Ильинская 1968, с. 23—86). Можна припустити, що склеп — це приміщення, простір якого вико-

ристовували кілька разів: до склепу заносять покійника і, звершуючи певні ритуали, лишать у могилі, а через деякий час процедуру можна повторити вже під час поховання іншої особи.

Дослідження поховальних обрядів, які знайшли відображення в курганах на Посуллі, відкриває цікаві аспекти релігійних уявлень, художніх надбань тощо населення цього регіону.

Узагальнення звітних матеріалів про знахідки, поховальні споруди у Посульських курганах належить В. А. Іллінській. Вона ж склала своєрідну «хроніку археологічних досліджень» на землях Лісостепового Лівобережжя. Дослідниця підкреслила етнолокальні риси в культурі населення регіону (Ильинская 1968, с. 3—23). Але попри все, не вистачає інформації стосовно багатьох пунктів: антропології, особливостей обрядів, які звершували, коли ховали небіжчиків, зрештою, спостережень щодо розміщення речей у могилі. Велику цікавість викликають т. зв. парні поховання у цьому регіоні. Вони складають групу, характеристики якої вирізняють її у переліку однойменних пам'яток на землях Степової та Правобережної Скіфії. Хоча є і загальні риси, які відображають соціальні особливості та світоглядні уявлення населення Скіфії.

У 1889 р. професор Новоросійського університету І. О. Лінниченко здійснив розкопки курганів, які утворювали некрополі поблизу сіл Великі Будки та Вовківці (Роменський р-н, Сумська обл.). Кілька курганів дослідив С. А. Мазаракі. Згідно зі звітами археологів, поховання, здійснені у дерев'яних склепах, майже всі пограбовані. Є інформація про 18 поховань. Залишки артефактів дають під-

Рис. 1. Серезки типу «перекинутий конус» з костюмного комплексу небіжчиці на східній ділянці склепу
Fig. 1. The «upside-down cone» type earrings from the costume complex of the female buried in the eastern part of the crypt

стави припустити, що в деяких могилах (всього у чотирьох) було двоє небіжчиків (Ильинская 1968, с. 43—53). Але це складає більше 20 % у некрополі. На жаль, зараз не всі матеріали, одержані під час досліджень, «дійшли» до нас. Йдеться про описи поховань, схеми розміщення артефактів, а також деякі з них.

Але різні категорії знахідок давно привертають увагу дослідників. Зокрема, низка праць присвячена прикрасам: серезкам, браслетам, реконструкції жіночого вбрання (Клочко 2017), а також кінського спорядження (Могилов 2008, с. 70, 120).

Одним із курганів, який має особливе значення для вивчення деяких аспектів буття населення на Посуллі, є курган 4 поблизу с. Вовківці. Висота його насипу 7,8 м, крім основного похов. 1, були ще впускні похов. 2—4 (Ильинская 1968, с. 52)¹.

Отже, у похов. 1 лежав чоловік зі зброєю: кинджалом та горитом. Слід зазначити, що біля черепа зафіксовано одну серезку у формі перекинутого конуса (Ильинская 1968, с. 52)².

1. Широ вдячна співробітникам НМІУ: О. О. Пукліній, С. В. Діденку, М. О. Стрельник за сприяння в роботі зі знахідками з кургану 4 поблизу с. Вовківці та документацією.

2. Серед артефактів з похов. 1 кургану 4 поблизу с. Вовківці, які знаходяться у зібраннях Національного музею історії України та його філіалу — Скарбниці Національного музею історії України, немає серезки. Немає згадок і в документації. Можливо, з цієї ж причини про серезку не згадують В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін у монографії (Ильинская, Тереножкин 1983).

Похов. 2 облаштували у насипу (нижче похов. 4). У могилі знайшли керамічний посуд, залізні вудила з псаліями (Ильинская 1968, с. 53).

У похов. 3 було знайдено бронзові кінські налобники (Ильинская 1968, табл. XLIII: 1, 2), дзеркало з гладенькою плескатою ручкою (також бронзове) (Ильинская 1968, табл. XLI: 17), а також керамічний посуд: амфору, глечик, теракотові посудини (Ильинская 1968, с. 53). Усі згадані поховання виявилися різною мірою зруйнованими (як найчастіше зазначають — пограбованими). Не збереглися і речі з похов. 3. За переліком предметів виникає припущення, що в могилу поклали жінку. Про це, можливо, свідчить дзеркало при ній. Хоча зрідка дзеркало знаходили у похованнях чоловіків (Бессонова 1983, с. 103). Спорядження коня також могли бути у похованнях і жінок, і чоловіків. До речі, у цьому ж кургані у похов. 4, були декоративні елементи кінської вузди, зафіксовані біля небіжчиці.

Згадане поховання не пограбоване, здійснене у дерев'яному склепі. Над дерев'яним переkritтям зафіксовано сліди вогнища. В могилу поклали (головою на південь) двох небіжчиць (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 322).

Важко визначити, чи поховали жінок одночасно, чи з деяким часовим інтервалом. Але за тими відомостями, що ми маємо, — йдеться про декоративне оформлення вбрання, супровідний інвентар — можемо припустити, що жінки мали високий, але різний соціальний статус і суспільну роль.

Одну з жінок поклали у **східній частині камери** (умовно небіжчиця 1). Вбрання небіжчиці вирізняють знімні оздоби, які складають комплект. До нього входять серезки у формі перекинутого конуса; нашийна прикраса — разок намиста із самоцвітних і скляних намистин; наручні та ножні браслети: наручні залізні, плаковані золотом, ножні — бронзові рубчасті, оформлені зображеннями стилізованих голівок тварин на кінцях.

Зліва біля тазових кісток зафіксовано бронзове дзеркало, на ручці якого у невисокому рельєфі зображено фігуру оголеної Афродіти (Ильинская 1968, с. 52, табл. XLI: 14).

Отже, розглянемо прикраси скіф'янки. Як завжди, почнемо з голови. Насамперед привертають увагу серезки у вигляді «перекинутого конуса». Прикраса має вигляд порожнистого конуса і дрятої дужки, зігнутої у формі петлі. Корпус кожної серезки оздоблено візерунками, утвореними напаяними дротинками і кульками зерні. Верхня частина виробу, біля основи конуса, оздоблена S-подібними горизонтальними спіралями зі сферичними гранулами у центрі кожного завитка. Орнамент вміщено між двома концентричними обідками з перекрученого дроту. На звуженій частині напаяні декоративні дротяні елементи у вигляді петле-

подібних пелюсток, які складають шестипелюсткову розетку. Вона ніби вставлена в мініатюрний циліндр із вузької смужки. Ця деталь є основою для завершення сережки — пірамідки з чотирьох кульок зерні. Прикраси можна носити і як скроневі підвіски, і як сережки (тобто у мочку вуха вставляли кінець дужки) (рис. 1; № ДМ-6355, ДМ-6357). Форма і декор сережок, можливо, є алюзією на мотиви квіткового бутона чи виноградного грона. Ці візерунки — втілення символів життєдайних сил. Схожі сережки були у вбранні скіф'янки, похованої разом з чоловіком в кургані в уроч. Стайкин Верх поблизу с. Оксютинці Роменського р-ну Сумської обл. (Петренко 1978, табл. 17: 28; Клочко 2017, с. 38, рис. 1: 1—4).

Сережки «перекинутий конус» увійшли до вбрання жінок на землях Посулля у V ст. до н. е. (Ильинская 1968, с. 52, табл. ХLI: 1—16; ХLII: 1—5). Слід зауважити, що в могильнику знайдено шість подібних сережок у різних могилах: п'ять екз. у похованні 4, а одну — у склепі 1, у похованні чоловіка. Розміри усіх прикрас майже однакові: Н з дужкою 40,2 мм; Н конуса 19 мм; D основи конуса 20 мм (Клочко та ін. 2021, кат. № 8, 9, 10).

Схожі за формою сережки зафіксовані серед артефактів Куштановицької культури на землях Закарпаття (курган 1 поблизу с. Невицьке), кілька екземплярів знайдено у Трансильванії. Прикраси називають сережками з конічною голівкою на нерухомій дужці (Попович 2006, с. 39, рис. 1: 6, 8). За абрисом основної деталі сережки типу «перекинутий конус» нагадують цвяхоподібні з конічним великим щитком. Обидві згадані моделі, тобто з конічною голівкою і великим конусом-щитком виготовляли, мабуть, на межі VI—V ст. до н. е., вони належать до рідкісних форм, які відповідали естетичним уподобанням населення лісостепових регіонів. Тобто можна припустити, що сережки зазначених типів викликали появу «перекинутого конуса». В. Іллінська, В. Петренко вважали, що прототипом стали грецькі прикраси (Ильинская 1968, с. 52; Петренко 1978, с. 28, 144). Грецьким є декор виробів: візерунки з тоненької дротинки у поєднанні з дрібною зерню. Як зазначають дослідники Д. Уільямс та Д. Огден, такий технологічний прийом з'явився в Елладі наприкінці VI ст. до н. е. (Уильямс, Огден 1979, с. 27).

Надійна ozdoba жінки — намисто з напівдорогоцінних камінців: сердолика, халцедона, гірського кришталю і склоподібної пасти (всього 51 намистина; Ильинская 1968, табл. ХLI: 12, 13)³. За матеріалами вивчення прикрас, характерних для населення Скіфії, можна зроби-

ти висновок, що такі самоцвіти мали поширення в VI—V ст. до н. е. (Клочко 2017, с. 41).

З античних джерел відомо, що в грецькому вбранні також було намисто із самоцвітів. Названі ювелірні вироби мали апотропеїчну та естетичну функції, тобто відповідали уявленням про захист власника від злих сил та красу. Самоцвітне намисто, мабуть, сприймали як оберег, крім того, у вбранні це був або додатковий, або основний засіб декору, відповідно до соціального статусу особи.

До складу костюмного набору скіф'янки входили браслети: наручні та ножні. Прикраси цієї категорії, тобто ножні браслети, крім того, сережки «перекинутий конус» — все це етнологічні ознаки вбрання на Посуллі.

Про залізні наручні браслети, обтягнуті золотом пластинкою, можемо зробити висновки завдяки малюнку, на якому видно, що браслети у формі кільця з роз'ємними кінцями, виготовлені зі стрижня чи дроту (Іллінська 1968, табл. ХLI: 15, 16). Тобто за загальною класифікацією браслети належать до т. зв. стрижневих (Петренко 1978, с. 54). Жінки носили залізні браслети зрідка, і, як правило, вироби входили до наборів прикрас представників нижніх шарів суспільства. Найближчі аналогії знахідкам із 4-го Вовківцевого кургану — два залізні браслети з костюмного комплексу служниці — належать супровідній особі скіф'янки, похованої в Мелітопольському кургані (Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 82, рис. 84: 1, 2). Ймовірно, браслети, виготовлені з недорогоцінних металів означали залежне становище власника прикрас. Але вовківцецькі браслети, оздоблені орнаментованими золотими пластинами, мабуть, набули іншого значення: їх сприймали як декоративні елементи аристократичного вбрання. Однією з етнологічних ознак жіночого вбрання на Посуллі є ножні браслети. Як зазначила В. А. Іллінська, в костюмних наборах обох жінок з Вовківцевого кургану були дві пари браслетів, зроблені з бронзового стрижня (Ильинская 1968, табл. ХLII: 1, 2). Але збереглися тільки два різні екземпляри. Один з них — кільце, роз'ємні кінці щільно прилягають один до одного (розмір: діаметр 13,5—12,4 см). На зовнішньому боці корпусу: групи рубчиків, між якими овальні опуклини. Оформлення закінчень — зооморфні образи, створені шляхом розробки геометричних фігур трикутника і прямокутника. Кінці стрижня перетворено на тоненький брусочок. На цих частинах вміщено візерунки: мордочка тварини нагадує трикутник зі злегка вигнутими сторонами і сильно загостреним нижнім кутом. На утвореній поверхні двома колами позначено очі. Образ довершено зображенням вух у вигляді видовжених трикутників із заокругленими кутами. В середині вуха — глибокі «насічки» (трикутні у перетині). Загострена мордочка «вставлена» у проміжок між вухами наступ-

3. У колекціях Національного музею історії України та Скарбниці серед прикрас з похов. 4 кургану 4 поблизу с. Вовківці намиста немає.

Рис. 2. Бронзовий ножний браслет із зооморфним оформленням закінчень

Рис. 3. Бронзовий ножний браслет, прикрашений рубчиками і зображеннями голів тварин на кінцях

Fig. 3. Bronze anklelet decorated with welts and animal head-shaped finials

ного візерунка, частина якого наче зрізана (рис. 2).

Другий браслет трохи менший (діаметр 12,5—12 см). Його зовнішній бік прикрашено рубчиками, зібраними в групи, між якими — опуклини. Кінці стикаються один з одним. Їх оформлено також зображеннями голів тварин (за тим же принципом, що і у виробі, описано-

му раніше). Але образи нечіткі (рис. 3). Такі прикраси для ніг найбільш докладно вивчала В. А. Іллінська. Вона проаналізувала 30 екз. (від 19 пар), виготовлених з бронзи у техніці лиття, але є нечисленні залізні та срібні браслети (Ільинская 1968, с. 145—147; Петренко 1978, с. 49). У VI ст. до н. е. браслети робили з гладеньких заготовок. В. А. Іллінська наводила аналогії прикрасам, аналізуючи матеріали кобанської культури (Козенкова 1989, табл. ХLI: 8, 9; ХLII: 6). Але кобанські та посульські браслети розрізняються розмірами і оформленням закінчень. Натомість В. Г. Петренко відмітила, що з Гальштатського могильника походять оздоби, схожі на браслети жінок з Посулля: гладенькі зі з'єднаними кінцями (Петренко 1978, с. 58). У V ст. до н. е., мабуть, були виготовлені моделі з круглого стрижня, зовнішня поверхня якого вкрита групами рубчиків і опуклими ділянками. Декор у вигляді рубчиків притаманний витворам гальштатського кола. Найбільшу увагу привертають вироби з рубчиками на зовнішньому боці корпусу та зображеннями стилізованих «звіриних» голів на кінцях. У цих образах втілено художні принципи, властиві звіриному стилю. Взірцями для створення декору стали мотиви, поширені на той час у Скіфії, зокрема на землях Лісостепового Лівобережжя. Це припущення відображено у зооморфних образах на різних категоріях предметів. Яскравим прикладом є зображення тварин на кістяних псаліях, знайдених у кургані поблизу хут. Шумейко (Ільинская, Тереножкін 1983, с. 323). Характерні елементи — вухка, очі, видові ознаки — майстри застосовували в різних витворах, відповідно до традицій звіриного стилю (Клочко 2016, с. 98).

Жінка, яка лежала у західній частині камери (умовно небіжчиця 2), також мала різноманітні оздобу⁴: серед них насамперед сережки (непарні; одна типу «перекинутого конуса», а друга човникоподібна), золоте намисто (ланцюжок із кулястих і фігурних намистин, а також підвісок — лунниць), ножні бронзові рубчасті браслети. На грудях — кілька золотих пластинок. На рівні кісток таза лежали бронзові цвяхоподібні шпильки. Отже, одна сережка, т. зв. човник (кораблик, місяцеподібна), складається з корпусу, силует якого нагадує півмісяць, обернений «ріжками вверх», і дрогоїної дужки з відігнутим кінцем (рис. 4: 1; ДМ 6353). Цей тип сережок має давню історію, яку досліджували науковці і в XIX ст. (К. Хадачек), і в 20 ст. (А. П. Манцевич, А. Хіггінс, В. Г. Петренко, С. С. Бессонова; Клочко 2021, с. 16—20). Вовківецький човник вирізняє своєрідний абрис, зокрема, коротенькі «ріжки», тому що зробле-

4. Якщо поховання було парним (чоловік і жінка), то жінку клали зліва, в західній частині могили (Ільинская, Тереножкін 1983, с. 314). Можливо, таким чином позначали залежне становище жінки.

ний з об'ємних половинок, значно розширених посередині. Розмір: висота 42 мм; ширина 20 мм. Виріб прикрашено орнаментами з гладеньких дротинок та зерні. З обох боків на корпусі напаяні дугоподібні (за контуром деталей) «косички» — плетінки з двох тоненьких дротин, підкреслені зверху і знизу вузькими дротяними смужками та трикутниками дрібної зерні. Такі ж візерунки у місцях з'єднання половинок корпусу. Трикутники розміщені основою до дротяного обідка: вершиною вниз і вгору. Проміжок між ними відкриває гладеньку поверхню у вигляді ламаної лінії. На «ріжках» сережок — два дротяних кільця, між якими розміщені трикутники зерні (вершиною вгору). Завершення сережок — розетки, чотири пелюстки яких вирізані з гладенької пластинки, а контури квіток обведені дротинкою. На землях Скіфії прикраси з'явилися як запозичена модель, але впродовж VI—V ст. до н. е. увійшли до жіночого вбрання населення Скіфії. Оздобы зроблені за однією схемою: до корпуса, абрис якого нагадує півмісяць, обернений «ріжками вгору», припаяна висока дротяна дужка з відігнутим кінцем. Прикраси виконано в руслі художнього стилю, що склався на цей час у Північному Причорномор'ї: є моделі грецьких зразків, але більшість сережок переоформлені у відповідності з місцевою естетикою та ідеологічними нормами (Клочко 2021, с. 20). Ще одна сережка: типу «перекинутий конус» (рис. 4: 2; ДМ 6354). Зараз вона значно пошкоджена (на відміну від інших екземплярів з цього поховання)⁵. Нашийною прикрасою жінки, похованої в західній частині могили, було золоте намисто зі сферичних та фігурних намистин та підвісок-лунниць (Ильинская 1968, табл. ХLI: 11). Прикраса утворена деталями трьох моделей: фігурними елементами — лунниці, ріжки яких прикрашені каплеподібним візерунком з тоненьких дротинок (6 екз.); підвісками — виробу складної конфігурації: нижня частина у вигляді пірамідки з чотирьох порожнистих кульок (нагадує ягоду), верхня — циліндр, що завершується кулькою з наскрізним отвором (12 екз.), а також намистинами: мініатюрні кульки (115 екз.). Довжина низки намиста 475 мм (рис. 5; ДМ 6556). У формі підвісок відображено східне походження. Це засвідчують знахідки на території Передньої Азії (Higgins 1961, tabl. 12). Зображення будь-яких плодів сприймали як символи божеств життєдайних сил природи. Такий же зміст мають і лунниці. Цей мотив також був притаманний племенам, які жили на землях Малої Азії (Maxwel-Hislop 1971, p. 115). Цікаво, що найбільш ранні зразки ювелірних витворів із зображенням лунни-

5. У публікаціях І. О. Лінниченка та В. А. Ллїнської нема відомостей про незадовільний стан сережки. Можливо, під час переміщення прикрас з одного зібрання до іншого сережку пошкодили.

Рис. 4. Сережки з костюмного комплексу жінки на західній ділянці могили: 1 — сережка типу кораблик; 2 — сережка типу «перекинутий конус» (фрагмент)

Fig. 4. The earrings from the costume complex of the female from the western part of the crypt: 1 — boat type earring; 2 — «Upside-down cone» type earring (fragment)

ці знайдено серед оздоб скіф'янок на землях Правобережного чи Лівобережного Лісостепу, а пізніше бачимо підвіски-лунниці і у вбранні скіф'янок-степовичок (кургани поблизу с. Богданівка, Казенна Могила в Запорізькій обл.). Золоті нашійні оздобы позначали особливий статус власниць прикрас.

На ногах жінки також були бронзові браслети, ідентичні тим, які носила скіф'янка, похована у східній частині могили. Але прикраси не збереглися, і тому не можна підкріпити припущення про те, що на ногах кожної жінки були однотипні браслети, адже в оформленні костюма скіф'янок переважав принцип симетрії. Хоча, з іншого боку, нам невідомо, як створювали костюмний комплекс. Можливо, речі різних категорій жінки одержували як подарунки у певні періоди життя. Або виникали інші ситуації, коли у наборі були непарні оздобы. Як сказано вище, скіф'янка мала сережки різного типу (перекинутий конус і кораблик). Варто згадати, що одна сережка типу перекинутий конус була у похованні чоловіка в центральній могилі у цьому ж кургані. Можливо, так позначені сімейні традиції: дружина подарувала сережку чоловікові. У монографії В. А. Ллїнської у переліку знахідок йдеться про золоті пластинки. Але інформація про них незначна. Подано фото: шість маленьких трикутничків, обернені вершиною вгору, із півсферичними опуклинами на поверхні. Пластинки складені також у вигляді трикутника вершиною вгору (Ильинская 1968, с. 52, табл. ХLI: 5). Прикраси не збереглися, а оскільки в літературі не

Рис. 5. Нашийна прикраса з костюма жінки, похованої на західній ділянці могили
Fig. 5. Neck adornment of the female buried in the western part of the grave

вказані їх розміри і точне місце розміщення, то можна тільки зазначити, що за змістом трикутники (виноградні грона) входять до кола символів життєдайних богів. Схожі пластинки знайдено в кургані поблизу с. Будки (Ильинская 1968, табл. XXXIII: 23—26).

Ще одна категорія знахідок біля небіжчиці: бронзові цвяхоподібні шпильки. Щодо місця їх знайдення — на рівні таза, але не вказано зліва чи справа, кількість виробів, їх характеристики. На малюнку у монографії В. А. Іллінської показано 2 екз. (Ильинская 1968, табл. XLII: 3, 5). У музейній колекції зберігся фрагмент однієї шпильки: довжина 10,6 см, діаметр шляпки 2,6 см (рис. 6).

Шпильки були характерною ознакою вбрання жінок, які жили на території Лісосте-

Рис. 6. Фрагмент шпильки з поховання на західній ділянці склепу

Fig. 6. The fragment of the pin from the grave in western part of the crypt

пового Придніпров'я (Клочко 2016, с. 110—111). У V ст. до н. е. на Посуллі набули поширення великі цвяхоподібні шпильки (довжиною близько 30 см) з масивною головкою (діаметр 2—2,7 см), прикрашені у верхній частині стрижня гравіюваними лініями, які утворювали сітчастий орнамент. Ці металеві стрижні використовували як застібки для драпірувального одягу: покривал, плащів (Клочко 2017, с. 41). Утилітарне призначення предметів не виключає їх знакових функцій: шпильки, зокрема, використовували з метою захисту від проникнення злих сил, крім того, етнолокального та соціального індикатора. Останні знайшли відображення у матеріалах, з яких виготовляли предмети (бронзи, срібла, золота), та їх оформленні.

Стрижні, які ми називаємо шпильками чи булавками, мали різний семіотичний статус. У пам'ятках доби бронзи вони сягають значних розмірів (40—50 см) і є своєрідними скіпетрами, символічно позначаючи особливу суспільну роль власника (власниці) (Wels-Weugauch 1994, s. 59). Згадаємо стрижні: дерев'яні та металеві, з допомогою яких формували зачіску для небіжчиці, похованої в могильнику Ак-Алах (на Алтаї). Стрижні символізували дерево життя (Полосьмак, Баркова 2005, с. 72).

Кілька сережок поклали між головами жінок: дві з них належали до типу перекинутий конус (Клочко та ін. 2021, кат. № 9, інв. № ДМ-6356 і ДМ-6358), а одна біконічної форми (Клочко

Рис. 7. Сережки, які лежали між головами небіжчиць: 1, 2 — сережки типу перекинутий конус; 3 — сережка біконічна

Fig. 7. Earrings, located between deadwomen heads: 1, 2 — the upside-down cone type earrings; 3 — biconical earring

та ін. 2021, кат. № 11, інв. № ДМ-6352; рис. 7: 1—3). Сережка нагадує геометричну фігуру, утворену двома конусами, з'єднаними основами, між якими напаяні чотири кульки зерні. Кожний конус виготовлено зі спіралью намотаних дротинок. До верхньої деталі припаяна дужка із круглого у перетині дроту, кінці якої заходять один за одного. Завершення нижнього конуса сережки — пірамідка з чотирьох кульок зерні (висота — 43 мм; ширина 11 мм; D дужки 16 × 11 мм; H підвіски 27 мм). На землях Скіфії, як підкреслила В. А. Іллінська, оздоба такої форми надзвичайно рідкісна, а областю поширення біконічних сережок є територія Інгушетії (Луговий могильник), тобто, можливо, подібні прикраси свідчать про певні зв'язки з Кавказом (Ильинская 1968, с. 140).

Той факт, що поруч з двома небіжчицями було 7 екз. сережок: «перекинутий конус», «кораблик», біконічна — пов'язаний, мабуть, із сімейними чи родовими традиціями. Крім того, можливо, сережки, що лежали між жінками, це своєрідне принесення чи подарунки для богів у потойбічному світі.

Отже, знімні прикраси відбивають особливості вбрання жінок, які жили на Посуллі: сережки «перекинутий конус», намисто із самоцвітів та золотих фігурних намистин, браслети для ніг. Набори декоративних елементів аналогічні комплектам, аналіз яких дозволив реконструювати головні убори та одяг жінок, поховання яких дослідили на Посуллі (Клочко 2017). У загальних рисах вбрання небіжчиць нагадує костюм жінки, відтворений за матеріалами з кургану 3 поблизу хут. Стайкин Верх (Клочко 2017, рис. 10). Оздоба свідчать про високий соціальний статус власниць, а також підкреслюють сакральний характер їхнього вбрання: йдеться про сим-

воліку життєдайних богів. Костюми небіжчиць презентують шлюбні традиції, що відповідає уявленням скіфів про містичний шлюб у потойбіччі (Бессонова 1983, с. 109—110). Важливий атрибут шлюбних обрядів — дзеркало, про яке йшлося вище (рис. 8). Цей предмет (дзеркало) наділений в уяві людей ознаками таємничості, містичним змістом. Поверхня дзеркала — це своєрідна межа між двома світами (існуючим та інфернальним). Вона має властивість створювати нову реальність, в якій відбувалась переміна лівої і правої сторони. Семантика дзеркала — тема досліджень багатьох науковців. У релігійних уявленнях скіфів дзеркало — символ сонця, плодючості, богині Аргімпаси, а, крім того, магійний предмет, важливий у шлюбних ритуалах (Бессонова 1983, с. 102).

Особливістю поховального комплексу є прикраси коней. Як свідчать писемні джерела, у скіфів коні були основними жертвними тваринами (Геродот, IV, 16). Але за традиціями, які склались у Лісостеповому Лівобережжі, до могил коней не клали, а тільки їхні вуздечки з декоративними елементами (Ильинская 1968, с. 77, табл. XLIII). У склепі, про який йдеться, біля східної стінки знайдено набори для оздоблення двох вуздечок. Найбільш помітними серед прикрас є бронзові налобники. Один із них зроблений з гладенької пластини у вигляді ромба з двома зрізаними кутами, другий прямокутний з овальним завершенням на одному кінці, з рельєфними візерунками на поверхні (зображення стилізованих голів грифонів) (Могилов 2008, рис. 113, 114). Крім налобників, до наборів було включено залізні вудила, бронзові псалії, пластинки у формі розеток, ворворки. Реконструкції вуздечок представив О. Могилов (2008, рис. 172: 5, 6).

Рис. 8. Дзеркало із зображенням жіночого божества на ручці

Fig. 8. Mirror with the depiction of female deity on the handle

На цій же (східній) ділянці зафіксовано порожнистий бронзовий конус (висота 115 мм, діаметр 230 мм; рис. 9). Предмет відлитий з бронзи, поверхня добре заглажена, знизу по колу пробиті маленькі отвори. Крізь них до конуса, мабуть, були прикріплені бронзові литі ажурні дзвоники: 26 екз. (висота 60—63 мм; діаметр 36—44 мм) у вигляді зрізаних конусів із заокругленою верхівкою. На боках виробів — фігурні вирізи у формі трикутників, а також стрілоподібні (дві вузькі смужки, з'єднані під кутом вершиною ввєрх), завершення — велика петля (рис. 10). Такі ж дзвоники були прикрасами спорядження коней. За класифікацією О. Могилова, предмети належать до типу «зрізаноконічні дзвіночки (іноді з опуклими чи увігнутими боками та петлею)» (Могилов 2008, с. 86).

Рис. 9. Навершя у формі порожнистого конуса із бронзи

Fig. 9. The bronze pommel in the form of hollow cone

Унікальний артефакт — предмет у формі порожнистого конуса дослідники вважають навершям (Іллінська 1963, с. 38). Аналізуючи знахідки речей цієї категорії, В. А. Іллінська визначила, що вони розрізняються формою, конструкцією та оформленням і походять із різних регіонів Скіфії. Навершя знайдено в багатьох похованнях (чоловіків, жінок) на території Скіфії. Вироби VI—V ст. до н. е. мають вигляд бубонців з кулькою всередині, були серед артефактів Північного Кавказу і Посулля. У V—IV ст. до н. е. відбулися зміни у формі виробів, крім того, замість кульки з'явилися нові деталі: дзвоники, які приєднували крізь петлі до корпусу навершя (Іллінська 1963, с. 36—37). Типологічні особливості наверш дозволяють уявити різні способи їх використання. Найбільш обґрунтованим є припущення, що виробу прикрашали віз, на якому небіжчика везли до поховання. Б. М. Мозолєвський вважав, що навершя прикрашали не просто поховальний віз, а пересувний храм (Мозолєвський 1979,

Рис. 10. Бронзові дзвоники у вигляді зрізаних конусів із заокругленою верхівкою

Fig. 10. Bronze bells in the shape of cut cones with rounded topsides

с. 174). Ці думки про застосування наверх вже не раз висловлювали дослідники і обґрунтовували створення особливого музичного «супроводу» під час поховальних обрядів (Фрунт 2023, с. 81—93).

Повернімося до конічного навершя, яке завдяки дзвіночкам належить до важливих атрибутів жерця чи шамана в обряді поховання. Музичний ефект виникав завдяки тому, що дзвіночки прикріплювали на шкіряних смужках, які протягували крізь отвори. Бронзові дзвоники підвішували на різній висоті від краю навершя, інакше 26 дзвоників не можна розташувати навколо конуса (рис. 11). Це емпіричним шляхом виявили члени творчої групи, яка працювала над створенням виставки в НМІУ «Дохристиянські вірування України»⁶.

Конус закріплювали на жердині (у музейному варіанті — на стовпчику, але, мабуть, для кращого звучання та зручності використання всередину конуса вставляли жердину). Дзвоники звисали на певній відстані від краю і, коли до них доторкнутися якимось предметом, то звучить мелодія. Можливо, як медіатор використовували шпильку. Недаремно, як було зазначено вище, ці предмети з комплектів декоративних виробів, що походять з Посулля, вирізняють значні розміри. Різноманітні стрижні відігравали велику роль і в костюмі, і, мабуть, у деяких діях при звершенні поховального обряду (рис. 12).

Вбрання жінки, оздоблене символами життєдайних божеств, а також атрибути зі східної ділянки поховального простору в могилі, свідчать про шаманський характер церемоній, які відбувалися, мабуть, на різних стадіях обряду. Як саме здійснювали обряд, можемо змалювати лише пунктиром, тому що в численних працях, присвячених шаманізму, йдеться про традиції XVIII—XIX ст., або навіть недавнього часу. Описані вбрання, атрибути, інструменти шамана, його трансний стан, способи досягнення екстазу (Kosko 1990, s. 20—50).

Як зазначив український дослідник В. Ятченко, хоча про шаманів читаємо у античних авторів, але послідовно і на новому рівні вивчення феномену почалося тільки в XX ст. (Ятченко

Рис. 11. Варіант реконструкції атрибута для поховальної церемонії

Fig. 11. The reconstruction variant of the item of burial ceremony

2011, с. 10). На думку відомого релігієзнавця, культуролога М. Еліаде шамана вирізняє екстаз. У стані екстазу шаман відпускає свою душу у мандри між сферами і спілкується з духами (Еліаде 2015, с. 45). У цьому полягає різниця між шаманом і жерцем: останній послідовно виконує всі обряди, але безпосередньо не спілкується з богами чи духами, підносячи їм молитви та жертви.

Щодо того, яким чином шаман досягав стану екстазу, існували, очевидно, різні способи. М. Еліаде приділяв значну увагу вживанню наркотичних засобів, а крім того, іншим технікам: речитатив, спів, танці, звучання певних мелодій (Агопов 2020, с. 256). Дослідники не

6. Виставка «Дохристиянські вірування України» відкрита в Національному музеї історії України 29.08.2024 р., кураторка М. Стрельник.

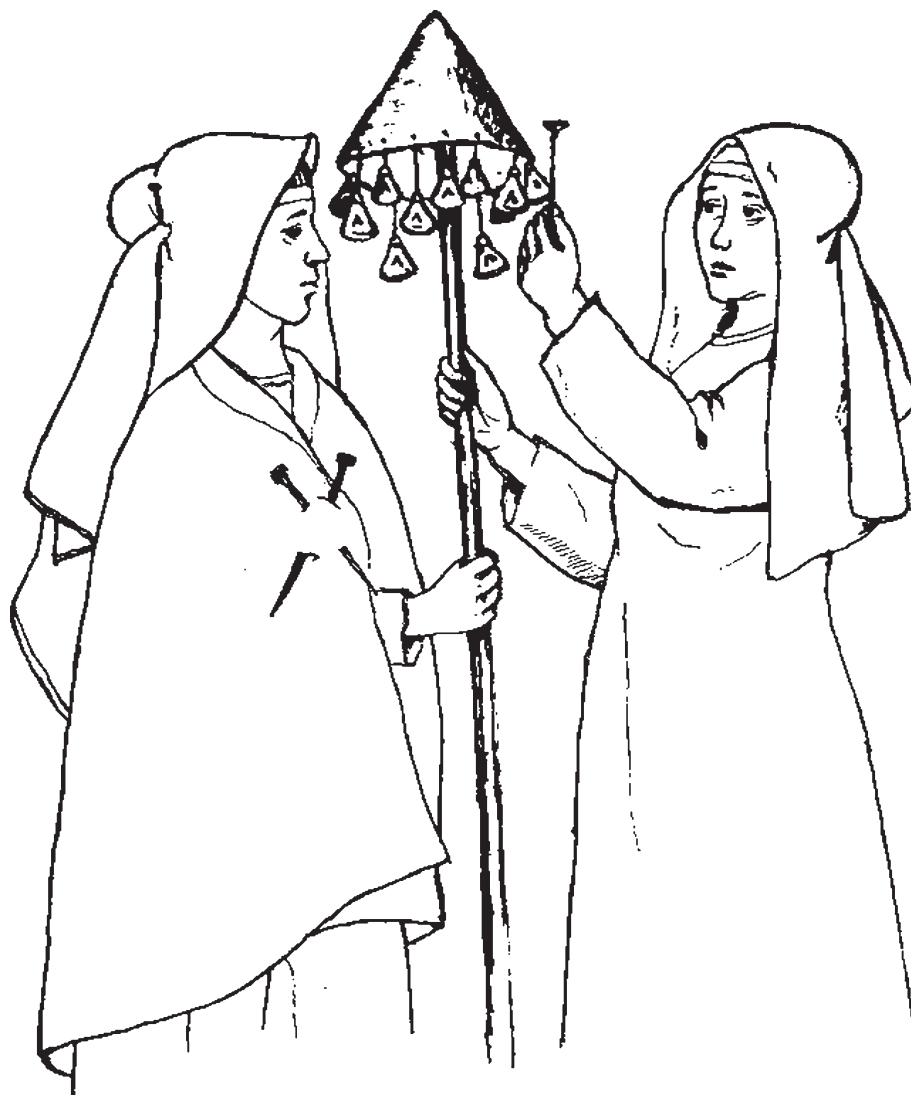

Рис. 12. Відтворення одного з ритуалів під час поховання із застосуванням на-
вершя зі дзвониками

Fig. 12. The recreation of one of the rituals during the burial using the pommel
with bells

раз підкреслювали прояви шаманізму в куль-
товій практиці населення Скіфії. С. Бессонова
вважає, що в шаманських екстатичних ритуалах
слід шукати витoki скіфської релігії (Бессонова
1983, с. 76). Але не так часто археологи
фіксують артефакти, які можна пов'язати з ша-
манством. Тим більше привертають увагу ма-
теріали з Вовківцевого поховання.

Дослідження різноманітних артефактів, які
були в наборах декоративних елементів не-
біжчиць, свідчать, що деякі предмети, можли-
во, належали до т. зв. інструментів і атрибутів
шаманів для здійснення камлання — ритуалу,
що приводить до екстатичного стану, крім того,
деякі речі необхідні для мандрівки шамана
між світами. За етнографічними матеріалами
знаємо про особливе вбрання шамана, голо-
вний убір, маску, палицю, бубон. Якісь близькі
за змістом речі, мабуть, були і в наборах пред-
метів, які складали поховальний інвентар при

захороненні скіфів: шпилька, дзеркало, музич-
ний інструмент.

Скіф'янка, яку поховали на східній ділянці
склепу, мабуть, мала особливі функції. Її
вбрання, ймовірно, відрізнялось від уборів жі-
нок, які були жрицями. Можна припустити, що
фігуру шаманки поспіль закривали напліч-
ним одягом (плащем), а голову покривалом.
Чи мали ці компоненти костюма якісь особливі
знаки або візерунки невідомо, але особливість
вбрання в тому, що воно було непроникним
для злих духів. У переліку атрибутів: шпиль-
ки — бронзові стрижні, які, можливо, імітують
т. зв. тростину (посох) шамана, а, крім того, не-
обхідні для відтворення музики (медіатор), ще
один атрибут — дзеркало, а головний інстру-
мент — стовп чи жердина з наверхом — сим-
вол дерева життя, яке пронизує усі сфери жит-
тєвого простору, зв'язує світи нижній, середній
і верхній.

Кінь (його уособлюють оздоби спорядження) забезпечує подорож між світами. Відсутність коня біля другої жінки свідчить, можливо, про її нижчий ранг. Вказівкою на це є поховання у західній частині склепу (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 314).

Поховання соціально виділеної особи — суспільно важлива подія, в якій брали участь члени родини, а також, ймовірно, усієї спільноти. Як розгортався сюжет дійства невідомо. Ймовірно, дійство починалося з того, що на спеціальній площадці встановлювали символ дерева життя — жердину з навершям. Можна уявити, що відбувалися танці, співи, застосування певних прийомів для досягнення трансого стану. Мабуть, існувала ціла низка обрядів, завдяки яким шаман спілкувався з духами потойбіччя, щоб здійснити перехід небіжчика.

ЛІТЕРАТУРА

Агопов, Г. В. 2020. Шаманизм в XXI веке: фигура шамана в обществе. *Вестник исторического общества Санкт-Петербургской духовной академии*, 4, с. 254-263.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Іллінська, В. А. 1963. Про скифські навершники. *Археологія*, 15, с. 33-62.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Клочко, Л. С. 2016а. Декоративні елементи жіночого вбрання на землях Правобережної Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 103-113.

Клочко, Л. С. 2016б. Ножні браслети у костюмах населення Скіфії (із регіону Степового Лівобережжя). *Праці Центру пам'яткознавства*, 29, с. 94-101.

Клочко, Л. С. 2017. Особливості костюмів скиф'янок на землях Посулля. *Археологія*, 3, с. 37-54.

Клочко, Л. С. 2021. Серезжки у костюмах мешканців Скіфії. В: Клочко, Л. С., Білан, Ю. О., Березова, С. А., Величко, Є. О. *Серезжки у вбранні населення Скіфії. З колекції Музею історичних коштовностей України*. Київ: Фенікс, с. 15-19.

Клочко, Л. С. 2023. Прикраси у парних похованнях зі скифських курганів. В: Шрамко, І., Задніков, С. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії*. Харків; Котельва: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, с. 254-267.

Козенкова, В. И. 1989. *Кобанская культура. Западный вариант*. Москва: Наука.

Могилев, О. Д. 2008. *Спорядження коня скифської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Москва: Наука.

Попович, І. 2006. *Закарпаття за доби раннього заліза*. Краків; Львів: Uniwersytet Jagielloński.

Тереножкин, А. И. Мозолевский, Б. Н. 1983. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Уильямс, Д., Огден, Д. 1979. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V—IV вв. до н. э. Каталог выставки*. Лондон.

Фрунт, О. 2023. Звуки скифських наверш. В: *Археологічні студії: здобутки та перспективи*. Київ: НАУКМА, с. 81-93.

Элиаде, М. 1998. *Шаманизм: архаические техники экстаза*. Киев: Софія.

Ятченко, В. Ф. 2011. *Український шаманізм*. Київ: Міленіум.

Hadaczek, K. 1903. *Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusken*. Wien.

Higgins, R. A. 1961. *Greek and roman jewellery*. London.

Kosko, M.-M. 1990. *Mitologia ludow Syberii*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.

Maxwel-Hislop, K. R. 1971. *Western Asiatic jewellery. 3000—612 BC*. London.

Wels-Weyrauch, U. 1994. Im Grab Erhalten. Im Leben getragen — Tracht und Schmuck der Frau. In: *Brozezeit in Deutschland. Sonderheft der Zeitschrift: Archäologie in Deutschland*, S. 60-64.

REFERENCES

Agopov, G. W. 2020. Shamanyzm w XXI weku: figura shamana w obshchestwe. *Westnik istoricheskogo obshchestwa Sankt-Peterburgskoi dukhownoi akademii*, 4, s. 254-263.

Bessonowa, S. S. 1983. *Religioznye predstavlenia skifow*. Kiev: Naukowa dumka.

Illinska, V. A. 1963. Pro skifski nawershnyky. *Arkheologia*, 15, s. 33-62.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprowskogo Lesostepnogo Lewobepozhia (kurgany Posullia)*. Kiev: Naukowa dumka

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukowa dumka.

Klochko, L. S. 2016a. Dekoratywni elementy zhinochoho wbrannia na zemliakh Prawoberezhnoi Skifii. *Arkheologia i dawnia istoria Ukrainy*, 2 (19), s. 103-113.

Klochko, L. S. 2016b. Nozhny braslety u kostiumakh naselienia Skifii (iz region stepowoho Liwoberezhzhia). *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 29, s. 94-101.

Klochko, L. S. 2017. Osoblywosti kostiumuw skifianok na zemliakh Posullia. *Arkheologia*, 3, s. 37-54.

Klochko, L. S. 2021. Sereshky u kostiumakh meshkantsiw Skifii. W: Klochko, L. S., Bilan, Yu. O., Bereszwaia, S. A., Welichko, E. O. *Sereshky u ubranni naseleennia Skifii. Z kolekt-sii Muzeiu istorichnykh koshtownostei Ukrainy*. Kyiv: Fenix, s. 15-19.

Klochko, L. S. 2023. Prykrasy u parnykh pokhowanniakh zi skifskikh kurganiuw. *Mystetska stylistyka, tekhnika ta zmistownist za doby rannioho zaliza Ewrasii*. Kharkiv; Kotelwa: KhNU im. V. N. Karazina; IKZ «Bil's'k»; Mайдan, s. 254-267.

Kozenkowa, W. I. 1989. *Kobanskaia kultura. Zapadnyi wariant*. Moskwa: Nauka.

Mohylow, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Ewropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskiy.

Mozolewskyi, B. M. 1979. *Towsta Mohyla*. Kyiv: Naukowa dumka.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrashenia Skifii VII—III vv. do n. e.* Moskwa: Nauka.

Popowych, I. 2006. *Zakarpattia za doby rannioho zaliza*. Kракiv; Lwiv: Uniwersytet Jagielloński.

Terenozhkin, A. I., Mozolewskyi, B. M. 1983. *Melitopolskyi kurhan*. Kyiv: Naukowa dumka.

Uiliams, D. Ogden, D. 1979. *Grecheskoe zoloto. Yuwelirnoe iskustwo klassicheskoi tpokhi V—IV ww. do n. e. Katalog wystawki*. London.

Frunto, O. 2023. Zwuky skyfskykh nawersh. *Arkheolohichni studii: zdotutku ta perspektywy*. Kyiv: NAUKMA, s. 81-93.

Eliade, M. 1998. *Shamanizm: arkhaischeskie tekhniki ekstasa*. Kyiv: Sofia.

Iatchenko, W. F. 2011. *Ukrainskyi shamanism*. Kiyw: Milenium.

Hadaczek, K. 1903. *Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusken*. Wien.

Higgins, R. A. 1961. *Greek and roman jewellery*. London.

Kosko, M.-M. 1990. *Mitologia ludow Syberii*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.

Maxwel-Hislop, K. R. 1971. *Western Asiatic jewelry. 3000—612 BC*. London.

Wels-Weyrauch, U. 1994. Im Grab Erhalten. Im Leben getragen — Tracht und Schmuck der Frau. In: *Brozezeit in Deutschland. Sonderheft der Zeitschrift: Archäologie in Deutschland*, S. 60-64.

L. Klochko

THE FEMALE SHAMAN BURIALS IN SULA RIVER REGION

The study of kurgans in the Sula River basin reveals the details of the burial ritual as well as the material culture. Specifically, an interesting information is provided by the material from the kurgan 4 near Vovkivtsi village (Sumy region). Scholars believe this kurgan to be a family crypt, meaning that all of the buried from the main burial (no. 1) as well as in additional ones (nos. 2—4) are related. Except the burial 4, all the rest were ruined therefore it is impossible to recreate the picture of the performed rituals. Probably the kurgan was built over the burial 1, later — crypts 3 and 4, the grave 2 (in the mound) being the last. Most of the items suitable for studying both burial ritual and costume of the region had been found in the grave 4. Two women could have been buried simultaneously although the construction of the grave may indicate a gap between the funerals. During the funeral of women the flame could have been kindled above the wooden construction, according to the ritual: it is indicated by the remains above the grave.

The buried females laid in the western and eastern parts of the crypt, with their heads directed to the South. Their clothes possess decorative elements which have ethnically local features. Those being earrings with «upside down cone» shape (5 items), bronze leg bracelets, large pins. Each of the buried had a jewelry of several categories. The Scythian from the eastern part had: «upside down» earrings, necklace of gems, iron bracelets with golden plates, and bronze leg bracelets. The female from the western part had: «upside down cone» and boat-shaped earrings; a necklace of golden round and figurine beads; a lunar-shaped pendant; bronze leg bracelets. All of the decorative elements connected to the symbols of the fertility gods. The sacred character of the burial is further supported by such items as earrings between skulls and the mirror. The buried held high place in the hierarchy. It is possible that they were the wives of the Scythian man, for whom the kurgan was build. The findings near the eastern wall of the grave call for special attention: bronze cone-shaped item with 26 holes on its bottom. Presumably 26 bells, found nearby, were connected to the cone via these holes. This could be the tool for «sound» support of the burial, which correlates with shaman rituals.

Keywords: Sula River kurgans, double burials, fertility symbols, shaman attributes.

Одержано 23.09.2024

КЛОЧКО Любов, кандидат історичних наук, Національний університет «Кієво-Могилянська Академія», Київ, Україна.

Liubov KLOCHKO, Ph. D. in History, Department of Archaeology, National University Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3496-6340,
e-mail: liubaklochko@ukr.net.